

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО А. ДЕНІКІНА

У статті здійснена спроба проаналізувати практичні кроки та намагання теоретичного вирішення проблеми власності на землю представниками Особливої Наради при Головнокомандувачу ЗСПР А. Денікіні. Сам Головнокомандувач оприлюднив власне бачення у Декларації, де виклав основні тези шляхів вирішення земельного питання. Така увага одного із очільників Білого руху до ситуації навколо власності на землю та перерозподілу земельного фонду на користь малоземельного та безземельного селянства, була викликана складною ситуацією у взаємовідносинах між владою та сільським населенням, яке прагнуло легалізувати фактичний переділ земель колишніх власників – поміщиків. Натомість, поміщики та значна частина російського дворянства, що складала основу білогвардійських збройних сил, виступали за повне повернення до ситуації, що склалася напередодні Лютневої революції, з відкладенням розгляду питання про землю до закінчення громадянської війни та створення загальноросійського представницького органу.

Ключові слова: українське селянство, громадянська війна, чорний переділ, поміщики, дворяни, Білий рух, земельне законодавство, земельна власність, земельна реформа.

Питання підтримки українським селянством того або іншого політичного режиму у період громадянської війни цікавило не лише сучасників досліджуваних подій, але й дослідників-науковців. Відповідно, сучасні дослідники можуть скористатися значним масивом наукової літератури, мемуарів, архівних джерел тощо. Серед авторів, які опублікували чи створили свої роботи як безпосередні або активні учасники подій, ми можемо виокремити спогади самого А. Денікіна [3], одного з відомих діячів Білого руху А. Лампе [6]. Серед представників противної сторони опублікували свої роботи А. Шлихтер [15], М. Владіміров [2] та інші. Пізніше аграрні проблеми першої чверті ХХ ст., серед інших, досліджували: І. Хміль [13], М. Скріпньов [8] тощо.

У даній статті ми спробуємо проаналізувати конкретні суспільно-політичні та економічні умови, коли Головнокомандувач ЗСПР А. Денікін спробував знайти вирішення найгострішої проблеми періоду революції та громадянської війни – проблеми власності на землю.

Для Білого Півдня були притаманними специфічні та достатньо гострі аграрні відносини, що потребували відповідних політичних і конкретних рішень, які відрізнялися від подібних, розрахованих на інші регіони. Вже в кінці 1918 р., коли Добровольча армія вийшла за межі власне козачих областей і регіонів, де існувало власне земельне законодавство та традиції, Особливою нарадою при голокомі ЗСПР почали прийматися рішення. Що претендували на статус та значення загальноросійських. Першим із них стало розпорядження «Про скасування обмежень на земельні угоди», уведене Тимчасовим урядом 29 грудня 1918 р. [4, с. 63-64]. Для південних губерній колишньої Російської імперії, де браку землі не відчувалося катастрофічно гостро, подібний крок виглядав достатнім для вирішення земельних суперечок.

А. Денікін, як і його оточення, розуміли, що без вирішення питання перерозподілу земельного фонду та хоча б часткової легалізації нової селянської власності, боротьба з комуністичним режимом приречена на програш. Проблемою для військового керівництва та діячів Особливої Наради була позиція єдиного класу, який зі зброєю в руках протистояв не лише підрозділам Червоної армії, а й значній кількості народних лідерів – отаманів,

які зуміли створити справжні автономії, в контрольованих ними районах, і вели збройну боротьбу як проти прихильників білої, так і проти захисників червоної ідеї.

У поглядах на вирішення земельного питання серед прихильників реставрації «єдиної та не подільної» можна виділити три основних напрямки. Перший – був близьким до поглядів лівих есерів, його прихильники вважали за необхідне створити умови для повного та остаточного знищення поміщицького землеволодіння й підтримати бажання більшості українського селянства збільшити свої земельні наділи. Представники другого напрямку характеризувалися повною відсутністю бажання до пошуку компромісів із селянством, намагаючись затягнути час та скористатися військовою силою Білої армії не лише для повернення своїх маєтностей, але й для отримання відшкодування за вже завдані збитки. Прихильники третього напрямку вважали за необхідне розпочати пошук компромісів, та визначити шлях узгодження приватновласницьких інтересів із інтересами держави [6, с. 112].

Найбільшої шкоди Білому руху завдавали саме ортодоксальні поміщики, що поверталися до своїх домівок разом із військами та починали негайно чинити «суд і розправу» над селянами, що взяли участь у розподілі поміщицького майна. Така поведінка колишніх власників викликала у селян обурення й бажання відстояти свою нову власність [6, с. 115-116]. Саме цей фактор ми вважаємо одним із визначальних у швидкому відступі військ генерала А. Денікіна з України.

Отже, аграрне питання набуло настільки пріоритетного значення, що антибільшовицькі уряди були змушені констатувати гостру необхідність термінового проведення на територіях своїх державних утворень земельної реформи та приступити до розробки аграрного законодавства не чекаючи закінчення громадянської війни та скликання народного законодавчого органу. Відповідною була й позиція генерала А. Денікіна.

Вже 24 березня 1919 р. Голова Особливої Наради при Головнокомандувачу збройними силами Півдня Росії отримав на своє ім'я лист А. Денікіна, в якому була викладена позиція генерала із земельного питання. У своїй декларації А. Денікін констатував, що державна потреба Росії, в першу чергу, полягає у відродженні та підйомі сільського господарства. Але поряд із цим, автор зазначав, що повне та остаточне вирішення земельного питання буде відкладене до вирішення його майбутніми законодавчими органами, яким такі повноваження делегує весь російський народ. Але, поряд із тим, генерал відмічав, що необхідно здійснити невідкладні заходи для уникнення в країні голоду, а тому рекомендував Особливій нараді негайно приступити до укладення положень і правил в аграрному питанні для місцевостей, які знаходяться під контролем Головнокомандувача збройними силами на півдні Росії. Зокрема, А. Денікін наголосив на обов'язкових умовах, які мали б знайти своє відображення у нових документах. Серед пропонованого Головнокомандувачем було виокремлено 5 основних пунктів: 1 – вимога забезпечення інтересів трудящого населення; 2 – сприяння створенню та зміцненню міцних дрібних і середніх господарств за рахунок державних та приватновласницьких земель; 3 – збереження за власниками прав на їх землі. За умови, що в кожній окремій місцевості мають бути визначені розміри земельних наділів, які мають бути збережені у руках попередніх власників і встановлені правила переведення надлишкових земельних володінь до рук малоземельного населення. При цьому А. Денікін не виключав можливості, як добровільного переведення земельних надлишків, так і примусового характеру відчужень, але за умови обов'язкового збереження принципу оплати. За новими власниками визначені розміри землеволодінь мали закріплюватися на правах приватної власності. У 4-му пункті А. Денікін визначав можливі вилучення із нових законодавчих актів: козачі та надільні землі, лісові масиви та землі високопродуктивних сільськогосподарських підприємств, а також землі, що не мають сільськогосподарського призначення, але є необхідною власністю гірничо-заводських та інших підприємств. У двох останніх випадках генерал рекомендував встановлення підвищених розмірів. І останній, 5 пункт, передбачав усебічну підтримку землеробів з боку держави шляхом впровадження

технічних нововведень, проведення меліоративних робіт, надання агрономічної допомоги, забезпечення насіннєвим матеріалом, живим і мертвим інвентарем тощо [14, с. 108].

А. Денікін звертав увагу Особливої Наради на необхідності, не чекаючи прийняття нової законодавчої бази, здійснювати заходи для полегшення переходу земель до малоземельних та зростання продуктивності сільського господарства. Окремо Головнокомандувач звертав увагу на недопущення представниками влади випадків помсти та класової ворожнечі, рекомендуючи підкоряти приватні інтереси інтересам державним [14, с. 108].

Таким чином, ми можемо констатувати, що очільник Білого руху орієнтувався в соціально-економічних проблемах та їх наслідках на підконтрольній його військам території. Але він розумів і те, що саме по собі наділення малоземельних селян землею, не зможе вирішити проблеми нестачі земель сільськогосподарського призначення. Визнання ж фактично проведеного переділу означало б відкрити відмову від реалізації принципу відновлення зруйнованого правопорядку й викликало б відмову значної частини активних учасників «білої» боротьби.

Серед перших кроків, зроблених А. Денікіним для вирішення земельного питання, ми можемо назвати рішення від 4 січня 1919 р. про відміну рішення постанови Тимчасового уряду від 12 липня 1917 р., яким накладалася заборона на будь-які переходи землі від одного власника до іншого. На практиці такий крок Головнокомандувача ЗСПР призвів до зростання спекуляцій і махінацій пов'язаних із землею, та викликав у селянства зневіру в перспективах аграрної політики ЗСПР [4, с. 59-60]. Поряд із тим Добровольча армія потребувала солдатів і продуктів для забезпечення збройних сил і міст. Вочевидь, цей фактор і став домінуючим у прагненні урядовців ЗСПР зберегти відношення на селі саме у тому вигляді, який склався станом на 1919 р.

Для напрацювання офіційної позиції, яку можна було б трансформувати у юридичний акт, була створена міжвідомча комісія на чолі з В. Колокольцевим. Члени комісії активно залучали до роботи досвічених фахівців з інших галузей народного господарства. На середину липня 1919 р. комісія напрацювала проект закону щодо вирішення аграрних питань і головного питання того часу – питання власності на землю.

Загалом, комісія рекомендувала Головнокомандувачу ЗСПР встановлену, залежно від типу місцевості, максимальну норму не відчужуваних земельних наділів, розміри яких коливалися від 300 до 500 десятин. Усі інші землі, що належали поміщикам або добровільно, або примусово передавалися до рук селян, але обов'язково шляхом купівлі-продажу. Законопроект перераховував категорії земель, які не підлягали відчуженню, серед них – землі міст, земств, монастирів, церковних і духовних закладів, вчених і просвітницьких товариств. Господарювання заводських і культурних підприємств повинне було початися з моменту прийняття закону. Це ж відносилось й до державних земель, земель, які належали банкам і приватним власникам, за умови, що такі землі не були захоплені і не знаходилися в чужих руках більше одного року. Автори-розробники законопроекту пропонували розпочати втілення положень аграрної реформи в життя через три роки після закінчення громадянської війни. Але А. Денікін охарактеризував поданий йому законопроект, як «акт відчайдушної самооборони класу» і відхилив його [3, с. 241]. Один із учасників комісії залишив свої спогади про роботу цього органу: «Праві були ідеологами та пристрасними, переконаними захисниками відновлення поміщиків на їх землях. Люди писали на папері свої сподівання та мрії, не рахуючись із тим, що можна було зробити в нових умовах і чого зробити було вже неможливо. Вони надавали цифри та безспірні дані, що стосувалися теорії питання. Ось державний інтерес, говорили вони і нас немає жодної справи до того, що хтось говорить про революцію. Революція пройде. Росія залишиться. Наше рішення має бути для Росії, а не для революції» [7, с. 48-49]. Невдоволення Головнокомандувача викликали розбіжності між поданим йому законопроектом і його декларацією. В. Колокольцев був звільнений.

Цікавим ми вважаємо те, що навіть такий поміркований проект викликав хвилю обурення та нерозуміння в правих колах Білого руху. Зокрема, Рада державного об'єднання, на чолі якої стояв О. Кривошеїн, відреагувала листом і постановою від 14 липня 1919 р. «Пропонований законом загальний примусовий перерозподіл володінь породжує серйозні побоювання в тому, що його реалізація викличе тяжкі продовольчі наслідки для держави та його економічне послаблення». Рада сподівалася лише на те, що протягом трьох років, відведених на підготовку до проведення реформ, під тиском економічних законів, будуть знайдені більш правильні економічні шляхи та кроки у питанні перерозподілу земельної власності поміщиків. Натомість Рада рекомендувала: відновити роботу Селянського банку та створити землемірні та землеоблаштувальні організації, що своєю діяльністю сприятимуть заспокоєнню сільського населення. Рада Всеросійської ради земельних власників, у своїх зверненнях, повідомляла про те, що вони володіють відомостями, які надходять із сільської місцевості, про розуміння широкими верствами селянства розуміння глибокої моральної різниці між своїм і чужим, і відноситься до захоплення поміщицьких земель, як до справи протиправної, що не може мати місця під час встановлення стабільної влади в країні [5, с. 18-19].

Хоча реакція на законопроект була різною – Союз земельних власників у Харкові, у серпні 1919 р., прийняв резолюцію про необхідність максимально швидкого прийняття земельного закону, у відповідності до денікінської декларації. Харків'яни попереджували, що відтермінування реалізації аграрної реформи, може призвести до погіршення ситуації у провінції [3, с. 221-223].

Пізніше роботу комісії по розробці земельного законодавства очолив професор Київського університету А. Білімович, до роботи був залучений і начальник управління юстиції ЗСПР В. Челіщев. Група вчених і громадських діячів почала переробку, запропонованого попередньою комісією під керівництвом В. Колокольцева. Остаточна переробка законопроекту була завершена на середину листопада 1919 р.

А. Денікін відмічав, що поданий проект закону відрізняється від попереднього кращими юридичними формулюваннями, їх обережністю та помітним намаганням згладити гострі кути [3, с. 237]. Але, поряд із цим, Головнокомандувач відмітив, що базові правові норми були майже без змін узяті з попереднього проекту.

Відповідно до даного законопроекту, підготовка до проведення аграрної реформи мала проводитися протягом одного року після закінчення громадянської війни. Протягом двох років після закінчення громадянської війни надлишкові земельні володіння поміщиків мали бути переданими, через купівлю-продаж, до рук малоземельних або безземельних селян. Причому, ця передача мала базуватися на добровільній основі з обох сторін, як поміщиків, так і селян. А після закінчення дворічного терміну надлишки землі, що залишилися у поміщиків, примусово відчужувалися у власність малоземельних селян.

На правах повної власності у колишніх господарів-поміщиків залишалися: відкриті поклади надр, мастки, лісові масиви та землі сільськогосподарського призначення у досить значних розмірах. Зокрема, за проектом В. Колокольцева – від 100 до 500 десятин, за поданим варіантом закону А. Білімовича – від 150 до 400 десятин. За нормами другого законопроекту, відчуженню не підлягали: землі сільських товариств і об'єднань, козачі, надільні, землі земські, міські, а також землі, що підпадали під категорію необхідних для задоволення потреб промисловості та охорони здоров'я міст. Правовий статус церковних, монастирських, а також земель духовних закладів, як і земельні наділи, що знаходилися у володінні чи розпорядженні іноземних громадян і компаній, повинен був регламентуватися особливими нормативно-правовими актами, що мають бути прийняті пізніше [4, с. 129].

А. Денікін прийняв рішення винести, запропонований комісією А. Білімовича, на обговорення шляхом його публікації у пресі. Під час цього обговорення виявилось, що запропонований проект аграрної реформи не влаштував ні більшовицькі уряди, на вільній від Добровольчої армії території, так і громадськості на територіях, контрольованих

антибільшовицькими силами. Прихильники радянської системи протиставляли денікінському проекту тотальне позбавлення поміщиків земельної власності, без будь-яких умов і викупів, а на підконтрольних білими територіях побачили в проекті закону про аграрну реформу зазіхання та порушення прав селян-власників [1, с. 43].

Унаслідок такої реакції суспільства законопроект А. Білімовича та В. Челіщева, як і пропонувався В. Колокольцевим, не отримали схвалення Головнокомандувача збройними силами Півдня Росії та не набули юридичної сили. До неприйняття земельного закону, який забезпечив би проведення аграрної реформи, додалося ще й те, що 28 серпня 1919 р. на адресу А. Денікіна надійшла телеграма О. Колчака про передачу проблеми вирішення земельного питання до компетенції Центрального російського уряду [4, с. 131]. Пізніше сам А. Денікін констатував, що основні положення, розроблені його урядовцями земельного закону, застаріли та втратили свою актуальність і привабливість для широких верств сільського населення. До того ж, варіант, запропонований комуністами, попри свою утопічність, виглядав більш привабливим для українських селян.

Отже, ми можемо припустити, що обидва проекти земельного закону, розроблені фахівцями ЗСПР, у своїй основі не враховували змін, які відбулися не лише у соціально-економічному та політичному житті населення на контрольованих Білою армією територіях, але й у настроях більшої частини населення. Відповідно й навіть їх прийняття навряд чи змогло б змінити загальні настрої у бік симпатії та підтримки сил, які боролися за відновлення єдиної та неподільної Російської держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валентинов А.А. Крымская эпопея / А.А. Валентинов // Деникин. Юденич. Врангель: Мемуары. 2-е изд. – М.: Terra-Политиздат, 1991. – 159 с.
2. Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос / М. Владимиров. – Х.: Всеукраиниздат, 1920. – 12 с.
3. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А.И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.
4. Каплунова И.Г. Социально-экономическая политика белого движения в условиях гражданской войны (на материалах Центрально-Черноземного региона): дис.... канд. ист. наук / И.Г. Каплунова. – Курск, 1998.
5. Карпов Н.Д. Трагедия Белого Юга. 1920 год / Н.Д. Карпов. – М.: Вече, 2005. – 384 с.
6. Лампе А.А. Пути верных: Сборник / А.А. Лампе. – Париж, 1960. – 258 с.
7. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Революция на Украине // Сост. С. Алексеев. – М.-Л.: Отечество, 1930. – 136 с.
8. Скрипнев Н. Первые шаги социалистического переустройства сельского хозяйства в 1918 – 1920 гг. / Н. Скрипнёв. – М.: Госполитиздат, 1951 – 95 с.
9. Слащов-Крымский Я.А. Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы / Я.А. Слащов-Крымский. – М.: Наука, 1990. – 267 с.
10. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым Совещанием при Главнокомандующем Вооружёнными Силами на Юге России. – 1919. – 16 апр. – № 2. – Ст. 11.
11. Трифионов И. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921 – 1923 гг.). / И. Трифионов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1964. – Ч.1. Борьба с вооружённой кулацкой контрреволюцией. – 311 с.
12. Турченко Ф. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф. Турченко. – Киев-Одесса: Высшая школа, 1987. – 199 с.
13. Хмель И. Аграрные преобразования на Украине (1917 – 1920 гг.) / И. Хмель. – К.: Наукова думка, 1987. – 240 с.

14. Шафир Я. Экономическая политика белых. (Крымский «опыт») / Я. Шафир // Красная новь. – 1921. – № 2. – С. 107-120.
15. Шлихтер А. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти / А. Шлихтер. – М.: Наука, 1975. – 351 с.

REFERNSEC

1. Valentinov A.A. Krymskaya epopeya / A.A. Valentinov // Denikin. Yudenich. Vrangel: Memuary. 2-e izd. – M.: Terra-Politizdat, 1991. – 159 s.
2. Vladimirov M. Ukrainskie krest'yane i prodovol'stvennyy vopros / M. Vladimirov. – Kh.: Vseukrizdat, 1920. – 12 s.
3. Denikin A.I. Ocherki russkoy smuty. Vooruzhennyye sily yuga Rossii. Zaklyuchitelnyy period borby. Yanvar 1919 – mart 1920 / A.I. Denikin. – Minsk: Kharvest, 2002. – 464 s.
4. Kaplunova I.G. Sotsialno-ekonomicheskaya politika belogo dvizheniya v usloviyakh grazhdanskoy voyny (na materialakh Tsentralno-Chernozemnogo regiona): dis... kand. ist. nauk / I.G. Kaplunova. – Kursk, 1998.
5. Karpov N.D. Tragediya Belogo Yuga. 1920 god / N.D. Karpov. – M.: Veche, 2005. – 384 s.
6. Lampe A.A. Puti vernykh: Sbornik / A.A. Lampe. – Parizh, 1960. – 258 s.
7. Revolyutsiya i grazhdanskaya voyna v opisaniyakh belogvardeytsev. Revolyutsiya na Ukraine // Sost. S. Alekseev. – M.-L.: Otechestvo, 1930. – 136 s.
8. Skripnev N. Pervye shagi sotsialisticheskogo pereustroystva sel'skogo khozyaystva v 1918 – 1920 gg. / N. Skripnev. – M.: Gospolitizdat, 1951 – 95 s.
9. Slashchov-Krymskiy Ya.A. Belyy Krym. 1920 g.: Memuary i dokumenty / Ya.A. Slashchov-Krymskiy. – M.: Nauka, 1990. – 267 s.
10. Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy pravitelstva, izdavaemoe Osobym Soveshchaniem pri Glavnokomanduyushchem Vooruzhennymi Silami na Yuge Rossii. – 1919. – 16 apr. – № 2. – St. 11.
11. Trifonov I. Klassy i klassovaya borba v SSSR v nachale NEPa (1921 – 1923 gg.) / I. Trifonov. – L.: Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1964. – Ch.1. Borba s vooruzhennoy kulatskoy kontrrevolyutsiey. – 311 s.
12. Turchenko F. Velikiy Oktyabr i likvidatsiya ekspluatatorskikh klassov na Ukraine / F. Turchenko. – Kiev-Odessa: Vysshaya shkola, 1987. – 199 s.
13. Khmel I. Agrarnyye preobrazovaniya na Ukraine (1917 – 1920 gg.) / I. Khmel. – K.: Naukova dumka, 1987. – 240 s.
14. Shafir Ya. Ekonomicheskaya politika belykh. (Krymskiy «опыт») / Ya. Shafir // Krasnaya nov. – 1921. – № 2. – S. 107-120.
15. Shlikhter A. Agrarnyy vopros i prodovol'stvennaya politika v pervyye gody Sovetskoy vlasti / A. Shlikhter. – M.: Nauka, 1975. – 351 s.

Лысенко А.А. Аграрное законодательство А. Деникина.

В статье сделана попытка проанализировать практические шаги и желания теоретического решения проблемы собственности на землю представителями Особого Сопещения при Главнокомандующем ВСЮР А. Деникине. Сам Главнокомандующий выложил собственное видение в Декларации, где изложил основные тезисы путей решения земельного вопроса. Такое внимание одного из лидеров Белого движения к ситуации вокруг собственности на землю и перераспределения земельного фонда в интересах малоземельных и безземельных крестьян, было вызвано сложной ситуацией во взаимоотношениях между властью и сельским населением, которое пыталось легализовать фактический передел земель бывших собственников – помещиков. Вместе с тем, помещики и значительная часть российского дворянства, которые были основой белогвардейских вооружённых сил, выступали за полное возвращение к ситуации, которая сложилась перед Февральской

революцией, с отсрочкой рассмотрения вопроса о земле до окончания гражданской войны и создания общероссийского представительного органа.

Ключевые слова: украинское крестьянство, гражданская война, чёрный передел, помещики, дворяне, Белое движение, аграрное законодательство, земельная собственность, земельная реформа.

Lysenko A. Agrarian legislation of A. Denikin.

The article attempts to analyze the practical steps and desires of the theoretical solution of land ownership problem by the representatives of the Special Meeting under the Commander in Chief of the Armed Forces of South Russia A. Denikin. The Commander in Chief himself showed his own visions in the Declaration, where the main theses solutions of the land question were laid out. Such attention of one of the White movement leaders to the situation around land ownership and redistribution of land fund in behalf of smallholders and landless peasants was caused by a the difficult situation in the relations between the government and the rural population, which sought to legalize the actual redistribution of former land owners – the landlords. Nevertheless, landowners and a large part of the Russian nobility which were the basis of the White Guard Armed Forces stood for the full return to the situation that prevailed before the February Revolution, with a delay of the land question consideration until the end of the Civil War and creating a Russian representative body.

Keywords: Ukrainian peasantry, the Civil War, black redistribution, landlords, nobles, white movement, land law, land ownership, land reform.

Одержано 02.09.2014